НАТАЛІЯ ТЕРЕС[1]
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна)

Перейменування вулиць Києва: тоталітарна спадщина і сучасність

Renaming of Kyiv's streets: totalitarian legacy and the present. The article is devoted to the issue of renaming the streets in Ukraine which were named after famous politicians and military men of Soviet epoch, the authors consider contradiction between historically established toponymy and objectives of the Soviet toponymic policy. The process of reintroducing historical names and renaming the main streets of the Soviet period is an important element of the modern process of national and governmental development, revival of national consciousness and national memory.

Keywords: Bolshevist ideology, toponymical policy, renaming, streets, Kyiv.

Переименование улиц Киева: тоталитарное наследие и современность. Статья посвящена проблеме переименования в Украине улиц, носящих имена партийных и военных деятелей советской эпохи, рассматривается противоречие между исторически сложившейся топонимикой и задачами советской топонимической политики. Современный процесс переименования улиц анализируется как проблема ликвидации доминирующих в прошлом признаков зависимости как важная составляющая современного процесса национально-государственного строительства, возрождения национального сознания и национальной памяти. На примере истории наименований и переименований улиц Киева анализируются характерные тенденции государственной топонимической политики советского периода, обосновываются причины и основания для переименования улиц минувшей эпохи, раскрываются причины торможения этого процесса в современных условиях.

Ключевые слова: большевистская идеология, топонимическая политика, переименование, улицы, Киев.

[1] **Adres do korespondencji:** Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства, вул. Володимирська, 60, 01601, Київ, Україна. **E-mail**: nvteres@ukr.net.

© for this edition by CNS

Історія походження назв вулиць та їх перейменувань є органічною складовою історії народу, яка сягає глибини століть. Топоніміка формується впродовж віків, є невід'ємною частиною духовної культури, чинником, який найдовше та найглибше зберігає історичну пам'ять. У назвах вулиць та інших топографічних об'єктах населених пунктів (годонімах, агоронімах, урбанонімах) відбиваються особливості ментальності, суспільної психології, культури та побуту населення. Це своєрідна колективна пам'ять, яка зберігається впродовж сторіч і є духовною скарбницею для наступних поколінь. Годонімія (назви вулиць, проспектів, провулків та інших лінійних об'єктів) постійно присутня у повсякденному житті мільйонів громадян, несе просвітницьку й ідеологічну функцію, а на переломних етапах історії є важливим фактором політизації населення. Недарма саме процес перейменувань у постсоціалістичних і пострадянських країнах віднесений до питань особливої напруги, який зачіпає міжнаціональні та міждержавні відносини. У багатьох випадках він віддзеркалює намагання позбавитися домінуючих у минулому ознак підлеглості або залежності, підпорядкування національних інтересів сусіднім державам та історично домінуючим націям.

Годонімія є найбільш відкритою для впливу державних і політичних інститутів, тому влада розглядає її як важливий інструмент для реалізації внутрішньої та зовнішньої політики. Перейменування часто використовувалося як репресивний засіб — викорінення історичної пам'яті про народи, історичні події та персоналії минулого. У XX столітті з мапи України зникли назви, що мали татарське, грецьке, німецьке, польське та інше походження, кількість втрачених годонімів сягнула десятків тисяч, залишившись тільки у колективній пам'яті мешканців.

Зміна назв вулиць є травматичним процесом і тому належить до категорії посттоталітарної травми, часом набуває характеру „війни на полі культурної пам'яті"[2]. Це пояснює непростий характер здійснення перейменувань на пострадянському просторі, адже цей процес передбачає трансформацію історичної пам'яті, перегляд і зміну сталих уявлень про навколишнє топонімічне середовище, яке супроводжує людину від моменту народження, є образом малої батьківщини, насильницька зміна якого викликає внутрішній опір і стихійний протест. Повернення історичних назв і перейменування найбільш одіозних назв вулиць радянської доби є важливою складовою сучасного державотворення та відродження національної самосвідомості, історичного минулого й історичної пам'яті.

Ця проблема знаходиться на перехресті наукових зацікавлень істориків, краєзнавців, етнологів, філологів та географів, привертає увагу широкої

[2] М. Пашолок, *Культурная память в странах Восточной Европы: Научные чтения Кембриджского университета (Кембридж, 18–19 декабря 2008 г.)*, „Независимый филологический журнал" 2009, № 95, http://magazines.russ.ru/nlo/2009/95/pa35–pr.html [доступ: 3.04.2013].

© for this edition by CNS

громадськості, не залишає байдужим жодного мешканця міст, сіл та селищ України. Історію походження назв вулиць Києва вивчають такі відомі києвознавці, як Лідія Пономаренко і Олександр Різник[3], Дмитро Малаков[4], Сергій Вакулишин[5], які зібрали найповніші відомості з цієї проблеми. Назви вулиць Києва в контексті державної топонімічної політики проаналізовано в праці О. Різника[6]. Однією з перших спроб розглянути взаємозв'язок між біографією особи та назвою вулиці її іменем зроблено у довіднику *Назви вулиць Києва в контексті ідеологій* (2009)[7].

На радянській час припадає життя не одного покоління людей, які виховувалися, жили й працювали в одновимірному ідеологічному середовищі, з його типовими цінностями, вождями та героями. Переважна більшість громадян виросла у форматі сфальсифікованої історії, в умовах деформації національних цінностей та їх підміни інтернаціоналізмом. Під впливом компартійної ідеології вони сформували власні переконання, погляди, що базуються також і на життєвому досвіді, який не завжди збігається зі сучасною оцінкою минулого. Особливо складно це поколінню, яке виросло у відносно стабільний період 1960–1980-х років, без масових політичних зламів та зменшення репресивної діяльності влади. В умовах розриву історичної пам'яті, „колективного мовчання" старших поколінь і відсутності сімейного історичного виховання (альтернативного до того, що викладалося в системі освіти і було присутнє в інформаційному просторі радянської доби) виросли покоління, для яких відновлення історичної правди в умовах незалежності стало світоглядним шоком, посттоталітарною травмою, не подоланою і сьогодні.

Перейменування є прикладом такої „мікротравми", адже не так легко сприйняти принципово нові знання про вчорашнє минуле, в тому числі погодитися на перейменування вулиць, з назвами яких громадяни прожили все життя, повсякденно їх використовували, за ними орієнтувалися як у рідному місті, так і за його межами. Тому психологічне небажання опинитися в іншому, „чужому" топонімічному середовищі, „не в своєму місті" часто чергу обумовлює внутрішній протест громадян проти нових назв, гальмування процесу перейменувань навіть у столиці України — Києві. Таке ставлення до назв тоталітарної доби не в останню чергу пов'язано з відсутністю знань про реальні вчинки та правдиву біографію діячів минулого, особливо партійних і військових. Саме це поставило питання про збір матеріалів та біографічні до-

[3] Л.А. Пономаренко, О.О. Різник, *Київ. Короткий топонімічний словник*, Київ 2003.

[4] Д. Малаков, *Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва*, Київ 1997.

[5] С. Вакулишин, *Околиці Києва*, Київ 2009.

[6] О. Різник, *Про топонімічний ландшафт Києва і проблеми державної топонімічної політики*, [в:] *Українські культурні дослідження*, http://culturalstudies.in.ua/statti_1_2007.php [доступ: 18.02.2013].

[7] *Назви вулиць Києва в контексті ідеологій: Навчально-методичний довідник*, ред. А.П. Коцур, Н.В. Терес, Київ 2009.

© for this edition by CNS

слідження лідерів більшовизму, партійних і військових керівників радянської доби, а головне — донесення цієї інформації до широкої громадськості.

В історії кожної держави поряд з історично сформованими, існували годоніми, що вводилися указами державної або місцевої влади (назви міст, площ, вулиць), проте такі назви становили меншість топонімічного загалу. Європейська історія має непоодинокі приклади використання топоніміки з політичною метою, зокрема в ході революційних перетворень. Масштабне перейменування відбулося в роки Французької революції, коли з'явилися назви відповідно до революційної етики й цінностей. У липні 1790 р. Установчі збори звернулися до громадян з пропозицією змінити на стінах будинків таблички з назвами вулиць. Наприклад, закликаючи „справжніх патріотів" Вапняної вулиці помістити на будинках ім'я Жан Жака Руссо, в одному з листів написано:

> Для чутливих сердець і палких душ цікавіше згадувати, що тут колись жив на третьому поверсі Руссо, ніж знати, що колись тут обпалювали вапно[8].

Згодом Комітет народної просвіти отримав від Конвенту наказ перейменувати всі вулиці й площі Франції, щоб нові найменування сформували „короткий курс історії французької революції"[9]. Іменами Вольтера, Руссо, Марата, Сен-Жюста, інших ідеологів та організаторів революції були названі десятки міст та містечок. Історичних назв позбавили Тулон, Марсель і Ліон. Це було віддзеркаленням жорстокої революційної боротьби, тому основну частину тих назв згодом відмінили.

В історії Києва політичне втручання у історично сформовану топоніміку припадає на початок XIX століття через посилення процесу русифікації та російського впливу, хоча історично сформовані годоніми домінували. Про важливість найменувань вулиць древнього міста свідчить особистий контроль за цим процесом з боку російських генерал-губернаторів. Наприклад, після трагічної пожежі 1811 року, коли майже повністю згорів стародавній район Києва — Поділ, було проведено перепланування місцевості, і головна вулиця Подолу дістала назву Олександрівська на честь тодішнього імператора Олександра I[10].

Початок системної регламентації назв вулиць Києва припадає на часи правління російського імператора Олександра II (1855–1881), коли була створена Комісія з перейменування вулиць, площ та провулків Києва. У результаті її діяльності 1869 року було дозволено перейменування та найменування 97 площ, вулиць і провулків, при цьому частину названо іменами видатних історичних та державних російських діячів. Так на мапі міста

[8] О. Кабанес, Л. Насс, *Революционный невроз*, СПб. 1906, с. 212.

[9] Там само, с. 217.

[10] М.О. Рибаков, *Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва*, Київ 1997, с. 42–43.

© for this edition by CNS

з'явилися назви, пов'язані з правлячою династією Романових (Царська площа, Олександрівська площа, Єлисаветська вулиця, Ново-єлисаветська вулиця; вулиця Єкатерининська). Окрім царських імен, вулиці стародавнього Києва стали називатися іменами генерал-губернаторів: Бібіковський бульвар (ім'я генерал-губернатора Київського і Волинського Дмитра Гавриловича Бібікова), Лєвашовська вулиця (ім'я Київського, Подольського і Волинського генерал-губернатора Василя Васильовича Лєвашова). Назвою вулиці Безаківська було „увічнено" ім'я київського і волинського генерал-губернатора, командувача Київського військового округу генерал-ад'ютанта Олександра Павловича Безака. У коротких коментарях про заслуги цих осіб перед Києвом писалося, наприклад, так:

> Лєвашовская […] в честь бывшего генералъ-губернатора, при которомъ довершилось устройство местности, называемой Липками[11].

Згодом це перетворилося на стійку традицію — не оприлюднювати реальні біографії діячів, наголошувати на окремих доброчинних справах для розвитку міста. Так створювався топонімічний міф, далекий від реальних учинків певної особи. Детальне ознайомлення з біографіями таких постатей підтверджує цей висновок. Наприклад, у розпал польського повстання 8 лютого 1831 р. імператор Микола I призначив тимчасовим військовим губернатором Подільським і Волинським, у 1832–1835 рр. губернатором Київським, Подільським і Волинським генерал-ад'ютанта В.В. Лєвашова — учасника придушення повстання декабристів і члена слідчої комісії у цій справі. В означений період хвилі польського повстання докотилися до Поділля, Волині та Київщини, де проти російських військових сил відкрито виступили збройні загони. Місцеве дворянство, чиновництво та судді, переважно поляки, не підтримували російський уряд. З ім'ям Лєвашова пов'язують системне витіснення поляків з адміністративного та культурного життя краю. На користь держави відійшли маєтки учасників повстання, впроваджено положення секвестру (обмеження розпоряджатися приватним майном), частина дрібної шляхти втратила свій стан і була переведена до однодворців чи громадян. У системі судочинства та в освітніх закладах обов'язковою стала російська мова.

Київського, волинського і подільського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова (1837–1855) називали „катом поляків", провідником великодержавної політики. Він системно протидіяв польському впливу на Правобережній Україні, на посади повітових засідателів призначав відставних офіцерів російської армії, наділяючи їх землею. Під його керівництвом Центральна ревізійна комісія

[11] Часть оффіціальная [*О наименованіи нѣкоторыхъ улицъ и площадей въ Кыевѣ*], „Киевлянинъ" (Литературная и политическая газета Югозападнаго края) 1869, № 95, с. 1–2.

© for this edition by CNS

для розгляду дворянських губернських зібрань скасувала належність до дворянства і перевела до податного стану 81 тис. шляхтичів. У ці роки суттєво зріс вплив Російської православної церкви, було заборонено орден василіан, а деякі його ченці були вислані до Сибіру. У 1839 р. уніатська церква була об'єднана з Російською православною церквою[12]. Головним завданням свого правління Д.Г. Бібіков вбачав обрусіння Південно-Західного краю, регламентацію взаємовідносин православної та юдейської громад, заради чого безпосередньо займався виселенням євреїв з Києва[13].

Генерал-ад'ютант О.П. Безак був активним учасником придушення польського повстання 1830–1831 рр., учасником штурму Варшави, у лютому 1846 р. безпосередньо керував захопленням Кракова. Як генерал-губернатор Оренбурзького краю брав участь у ліквідації особливого башкирського війська, розмежуванні башкирських земель, захопленні Туркестану та Чимкенту. Для ліквідації наслідків польського повстання 1863 р. О.П. Безак у 1865 р. був призначений генерал-губернатором Південно-Західного краю та командувачем Київського військового округу. На цих посадах увійшов в історію заходами щодо „заспокоєння" краю після польського повстання. Його діяльність мала, в першу чергу, антипольський зміст: були введені закони про продаж великих польських маєтків лише особам російського походження (в результаті за короткий час російське велике землеволодіння збільшилося на 40%), закрито деякі польські костьоли та монастирі, у 1866 р. ліквідовано єпархію у Кам'янці, закрито „політично неблагонадійні" польські пансіони. З метою поширення російської мови він заборонив друк Бердичівського календаря, який виходив польською мовою. Загалом О.П. Безак здійснював цю політику з „точным пониманием русских интересов"[14].

У перші тижні Лютневої революції 1917 р. були замінені назви міст, вулиць і об'єктів, пов'язані з династією Романових. Київською Українською міською радою центральні вулиці Києва були перейменовані на честь діячів української культури: (вулиця Безаківська — на вулицю Івана Котляревського, вулиця Столипінська — на вулицю Миколи Костомарова, вулиця Фундуклеївська — на вулицю Михайла Драгоманова, Бібіковський бульвар — на бульвар Тараса Шевченка). У роки національно-визвольної революції 1917–1920 рр. здійснювалося не лише перейменування вулиць, а й переклад їх назв з російської на українську.

---

[12] *Листопадове повстання поляків і його наслідки на Волині*, http://zwiahel.ucoz.ru/novograd/history/nacional_ruh_6.html [доступ: 1.03.2013].

[13] *Бибиков, Дмитрий Гаврилович*, [в:] *Большая биографическая энциклопедия*, http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/10707/%D0%91%D0%B8%D0%B1%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2 [доступ: 8.02.2013].

[14] *Безак, Александр Павлович*, [в:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона*, http://ru.wikisource.org/wiki [доступ: 4.03.2013].

© for this edition by CNS

У наступний радянський період зміна назв вулиць з політичною метою стала невід'ємною складовою державної топонімічної політики. О. Різник, наприклад, виділив чотири її типи: *топонімічна диктатура* (органи державної влади жорстко регламентують топонімічний процес, що було характерним для СРСР); *топонімічний протекціонізм* (державна політика не лише ініціює та контролює цей процес, а й ураховує приватну ініціативу, не висуває жорстких політико-ідеологічних вимог); *топонімічний лібералізм* (мінімізація державного втручання у топонімічний процес за збереження загального контролю над змістом найменувань і перейменувань); *топонімічна індиферентність* (повне усунення держави від топонімічного процесу й актуалізація його лише в періоди гострої політичної кризи)[15]. Хоча треба визначити достатню умовність цього поділу, особливо щодо останніх двох визначень.

Після встановлення радянської влади революційна і військова тематика все більше поширювалися у назвах вулиць. Втручання влади у топоніміку міст віддзеркалювало зміст внутрішньої політики та її ідеологічне спрямування, мало на меті поширити й укоренити нові ідеологічні засади, легітимізувати певні інституції та прищепити цінності і норми поведінки через повторюваність. Все це супроводжувалося відходом від історичної правди, сприяло фальсифікації минулого і безпідставній героїзації осіб. У такий спосіб відбувався розрив між дійсною історією та формувалося ідеологічно викривлене, сфальшоване топонімічне середовище. За підрахунками української дослідниці Людмили Малес лише у 1916–1927 рр. було перейменовано кожну десяту вулицю Києва, а на початок 1960-х рр. дореволюційне походження мали тільки 7% урбанонімів[16]. У результаті назви вулиць багатьох міст і сіл України відірвані від місцевої історії, вони не сприяють зацікавленості громадян рідним краєм, не формують патріотичних почуттів. Топонімічна політика радянського типу перетворювала міста з тисячолітньою історією, зокрема Київ, у політизовані та уніфіковані, в назвах вулиць і площ яких відбивалася переважно історія соціалістичної доби.

Масові перейменування перших років радянської влади свідчили про намагання більшовицької влади викреслити духовні та матеріальні здобутки попередніх поколінь, ліквідувати монархічні та релігійні назви, виховувати нову більшовицьку свідомість населення за допомогою нових революційних назв. З метою викорінення історичної пам'яті у 1919 році в Україні почалось перше більшовицьке перейменування потрапили вулиці, які мали ре-

[15] О. Різник, *Топонімічний ландшафт Києва і проблеми державної топонімічної політики*, http://culturalstudies.in.ua/statti_1_2007.php [доступ: 6.03.2013].

[16] Л. Малес, *Урбанонімія і державна ідеологія: особливості взаємодії*, [в:] *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*, відповід ред. В.Б.Євтух, Київ 1998, № 6, с. 22.

© for this edition by CNS

лігійні назви, безпосередньо пов'язані з розташованими на них або поблизу церквами, соборами та монастирями. Руйнування церковної спадщини і заміна пов'язаних з релігією назв вулиць стали ознакою антирелігійного, антиправославного ідеологічного курсу, який стосувався не лише церковних інститутів, але й релігійних почуттів мільйонів віруючих.

Вулиці радянської доби набули стереотипних назв, мали суто ідеологічний та політичний характер, поширювалися в кожному населеному пункті, що в кінцевому підсумку привело до уніфікації та втрати багатьох із них історико-культурної специфіки. Через масовість найменування вулиць іменами теоретиків марксизму, лідерів більшовизму, революціонерів та командирів Червоної Армії набула поширення однойменність назв, типовість топонімічних назв вулиць різних населених пунктів, які впродовж років радянської влади змінювалися залежно від політичної кон'юнктури. Мала місце практика прижиттєвого вшанування політичних діячів без регламентації кількості топонімів на честь того чи іншого діяча. На мапах міст і сіл з'явилися вулиці на честь Володимира Леніна та його найближчого оточення: Якова Свердлова, Фелікса Дзержинського, а також вулиці, названі на честь народників, учасників революційного руху XIX століття, лідерів Комінтерну. Все більше поширювалися класові назви: Пролетарська, Селянська й інші.

Особливістю радянської доби була практика найменування вулиць іменами осіб, які ніколи в місті або навіть в країні не бували. У науковій літературі запропонована така класифікація „іменної" топоніміки радянської доби:

1) ідеологічно абстрактна філософська, політична термінологія (наприклад, вул. Радянська, Інтернаціональна, площа Революції та ін.);

2) імена та партійні псевдоніми класиків марксизму, їх послідовників у Російській імперії: Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Ленін, Плеханов та ін.;

3) імена та партійні псевдоніми партійних функціонерів „другого ешелону", соратників Леніна, а потім — Сталіна: Троцький, Каменєв, Зинов'єв, Свердлов, Бухарін, Молотов, Каганович, Калінін, Кіров, Куйбишев, Орджонікідзе та ін.;

4) імена та псевдоніми військових і керівників репресивних надзвичайних органів — „борців за владу Рад": Фрунзе, Будьонний, Дзержинський, Урицький, Володарський, Подвойський та ін.;

5) імена діячів культури, пов'язаних з реалістичною течією в культурі та тих, хто виступав на підтримку більшовизму та радянської влади: Горький, Дем'ян Бєдний, Маяковський та ін.[17]

Прижиттєве найменування вулиць на честь керівників партії та держави було важливою складовою тоталітарної свідомості. „Ленініана", що розпоча-

[17] А.И. Груздев, *Топонимика и общественно-политические процессы*, http://toponimika.ru/?p=136 [доступ: 5.01.2013].

© for this edition by CNS

лася відразу після смерті більшовицького вождя, не подолана в Україні й дотепер, а станом на 2012 р. навіть у Києві існувало 4 вулиці, названі його ім'ям. Всього в Україні у 2012 р. 4,5 тис. центральних вулиць міст і сіл України носили ім'я Леніна.

Перейменування вулиць відтворювали етапи політичної боротьби та набували особливо масового характеру в період усунення з партійних і державних посад та опонентів сталінізму наприкінці 1920-х–1930-х років (Лев Троцький, Григорій Зинов'єв, Микола Бухарін та інші). У 1930-х рр. масово з'явилися вулиці, названі на честь партійних керівників найвищого рангу: Кагановича, Молотова, Ворошилова, Будьонного й інших. Якщо імена найбільш відомих соратників Леніна та Сталіна замінювалися відповідно до внутрішньопартійного протистояння, то в міській топоніміці Києва на довгі роки „затрималися" представники „другого ешелону", реальна діяльність яких громадськості відома лише від часу перебудови.

На десятки років героями міської топоніміки Києва стали військові, червоні командарми, що відзначилися надзвичайною жорстокістю у боротьбі з національно-визвольним рухом і селянськими повстаннями в Україні. У 1977 р. в Києві вулиця з історичною назвою Предславинська була перейменована на вулицю Дзержинського — керівника ВЧК та організатора „червоного терору", головного ката опонентів більшовизму, який відмінив законність, створив концентраційні табори, куди відправляли родини навіть з немовлятами. У 1918 р. він створив по всій Росії криваву мережу „чрезвичаєк": губернські, уїзні, міські, волосні, сільські, транспортні, фронтові, залізничні, фабричні, „воєнно-революційні трибунали", „особливі відділи", „надзвичайні штаби", „каральні загони". Ці організації безпосередньо причетні до розстрілів і виконання смертних вироків За його розпорядженням у листопаді 1920 р. розпочалося знищення з надзвичайною жорстокістю „контрреволюційних елементів" в Криму, де чисельність жертв становила десятки тисяч осіб. У науковій літературі оприлюднені дані про існування у 1919 р. в Києві людських різниць при губернській ЧК і надзвичайні тортури, яким піддавалися мирні мешканці[18]. Очолювану Ф. Дзержинським ВЧК навіть провідні керівники більшовизму називали організацією, „напичканной преступниками, садистами и разложившимися елементами люмпен-пролетариата"[19]. В Україні „залізний Фелікс" керував боротьбою з повстанцями, перебуваючи на посаді начальника тилу Південно-Західного фронту з надзвичайними повноваженнями. Але чи відома ця інформація, крім істориків, широкому загалу? Навряд, бо тоді станом на 2013 р. не стояло б 36 монументів Дзержинському по всій Україні, а площа його імені в Києві

[18] С.П. Мельгунов, *Красный террор в России 1918–1923*, Москва 1990, с. 96.

[19] А. Яковлев, *Гимн ненависти и мести*, „Гражданин" 2003, № 3, http://www.grazhdanin.com/grazhdanin.phtml?var=Vipuski/2003/1/statya22&number=%B91 [доступ: 2.02.2013].

© for this edition by CNS

до цього часу офіційно так і не перейменована (хоча вже багато років вживається назва Либедська).

Ще менш відомі деталі біографії Володимира Затонського — керівника збройного повстання 1917 р. Києві, активного борця проти Української Центральної Ради, керівника більшовицького підпілля у 1918 р. У цей період Затонський визнавав, що більшовики вели війну з усім українським народом, а прихильників більшовизму в Україні було обмаль[20]. У липні 1918 р. він був керівником ударного загону під час придушення повстання лівих есерів у Москві, розгрому Кронштадтського повстання в березні 1921 р., у важкий та голодний 1932 рік відповідав за виконання плану хлібозаготівель на Київщині.

Документи свідчать, що більшість військових, червоних командирів та командармів 1917–1930-х років мали біографії, заплямовані кров'ю класового протистояння, для перемоги в якому використовувалися найжорстокіші засоби і методи боротьби (Антонов-Овсєєнко, Бош, Володарський, Землячка, Калінін, Косіор, Котовський, Постишев, Тухачевський, Уборевич, Фрунзе, Чубар, Якір та ін.). Сучасний етап суспільно-політичного розвитку України поставив питання про ліквідацію назв вулиць тоталітарної доби, пов'язаних з такими одіозними представниками більшовизму.

Окрім більшовиків, топоніміка Києва другої половини XX століття була підпорядкована темі увічнення героїзму радянського народу в роки Великої Вітчизняній війни, пам'яті партійних діячів, радянських воїнів, партизанів та підпільників. У 1975 р. були затверджені назви вулиць на честь „міст-героїв" СРСР та загиблих воїнів у роки війни. Так, замість вулиці Північної з'явилася вулиця Феодори Нагірної — героя Радянського Союзу, лейтенанта медслужби, учасниці визволення Києва; вулиця Нагірна була перейменована на честь Петра Каркоця — секретаря підпільного Шевченківського обкому КП(б)У, частина вулиці Дорогожицької була названа на честь Тимофія Шамрила — колишнього секретаря Київського обкому КП(б)У, члена штабу оборони Києва. Міська топоніміка все більше набувала меморіального характеру, увічнювала пам'ять загиблих у роки Великої Вітчизняної війни, під час Жовтневої революції та громадянської війни. У назвах вулиць втрачалася мелодійність та життєвість, а імена загиблих як вуличні назви, з одного боку, створювали настрій смутку та суму, а потім ставали буденними, невиразними і вже непомітними для мешканців. Так, на рівні суспільної свідомості спрощувалася тема вшанування уявних і дійсних героїв, а використання назв вулиць як інструменту партійно-політичної пропаганди не завжди до-

[20] Г.Г. Єфіменко, *Затонський Володимир Петрович*, [в:] *Енциклопедія історії України у 10 тт.*, т. 3, Київ 2005, с. 287.

© for this edition by CNS

сягало поставленої мети. І ще довгі роки старожили називали вулиці по-старому, „як колись".

Влада досить свавільно ставилася до київських годонімів. Перейменування до річниць радянських свят мало традиційний характер. Одне з найбільших змін топонімічної карти Києва припадає на 1977 р., святкування 60-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. За рішенням Київського міського виконавчого комітету одномоментно, „у зв'язку з перепланування̆м" міста, було ліквідовано 208 вулиць і скасовано їх назви[21]. На честь річниці Жовтневої революції у Києві була перейменована, наприклад, вулиця Лейтенантська — на вулицю Командарма Камєнєва — провідника революційного руху в Росії[22]. Враховуючи, що такі ж назви носили сотні вулиць багатьох міст не лише України, а й СРСР, топоніміка втрачала свій історичний і національний характер, а місто — самобутність та історичну привабливість. Напевне, це іноді змушувало владу повертати історичні назви. Так, у 1976 р. вулиця Мала підвальна у Києві була перейменована на вулицю Ярославів вал як реакція „на численні прохання громадськості"[23]. Проте такі приклади є поодинокими.

Масова заміна історичних назв абстрактними стала характерним негативним явищем для всіх республік. За приблизними даними в СРСР було перейменовано половину з 700 тис. існуючих географічних назв[24].

Назви вулиць на зламі XX–XXI століть стали символом ствердження або поразки певних ідеологій, змін суспільно-політичного та економічного життя, ознакою суверенності держави чи, навпаки, її втрати. Відновлення історичних назв стало важливим компонентом політики „перебудови", адже тотожність назв і втрата історичного обличчя міста та вулиць критикувалися і в радянський час, але лише на початку 1990-х років у Києві почалося їх повернення.

У процесі перейменування назв вулиць постало питання про реальні досягнення і роль тієї чи іншої особи в історії України та Києва. У ці роки, в умовах гласності, була розкрита правда про злочинну діяльність лідерів більшовицької партії та їх підлеглих. Особливо гостро постало питання про особисту відповідальність і причетність до масового знищення населення в роки громадянської та Другої світової війни, організацію Голодомору, щодо репресій та інших бід мільйонів громадян. Тому у 1990 р. одними з перших у Києві були перейменовані вулиці, які носили імена Свердлова, Калініна, Постишева[25]. У 1992 р. перейменування тривало, тепер його характеризувала відмова від

[21] Бюлетень виконавчого комітету Київської міської Ради 1977, № 9, с. 7–11.

[22] Бюлетень виконавчого комітету Київської міської Ради 1977, № 11, с. 9.

[23] Бюлетень виконавчого комітету Київської міської Ради 1976, № 3, с. 9.

[24] *Возвращение исторических названий. Материал к заседанию историко-патриотического клуба партии „Единая Россия"*, Москва 2010, с. 3.

[25] Бюлетень виконавчого комітету Київської міської Ради 1990, № 2, с. 28.

© for this edition by CNS

імен і назв, пов'язаних з темою революції. Відійшли в минуле вулиці, названі іменами діячів революційного руху Рози Люксембург та Карла Лібкнехта, перейменована центральна вулиця Леніна, а також вулиці із „загальнореволюційними" назвами — Комсомольська, Жовтневої революції, Радянська, Першотравнева та ін. У 1992 р. в Києві було перейменовано 15 вулиць, бульварів та проспектів, 9 назв парків культури та відпочинку, 8 станцій метрополітену, які мали радянські назви. Про складні внутрішні протиріччя і боротьбу політичних сил навколо проблеми перейменувань вулиць свідчить те, що лише через 4 роки відбулося наступне перейменування однієї вулиці й однієї площі: вулиця Карла Маркса — на вулицю Городецького, а площа Ленінського комсомолу — на Європейську площу. Загалом у 1992 — 2006 рр. в Києві було перейменовано 62 вулиці, у 2007–2009 рр. — ще 11 вулиць. Характерно, що й досі офіційно не змінені назви таких вулиць, як Артема, Воровського, Горького, площа Дзержинського, вулиця Урицького, вулиця Червоноармійська та проспект 40-річчя Жовтня. Те, що процес перейменування не завершено й дотепер, свідчить про надзвичайну складність політичної боротьби між прихильниками радянського минулого та сучасною демократичною течією, він залежить від співвідношення політичних сил, є полем боротьби різних ідеологій навіть в умовах незалежної України.

Перейменування вулиць відбувається згідно із законодавством, пропозиції від громадськості спочатку обговорюються на засіданні комісії з найменування вулиць, встановлення пам'ятних знаків та меморіальних дощок при Київській міській адміністрації. Членами комісії є фахівці з топоніміки, представники громадських організацій та науково-освітніх установ. Але остаточне рішення про найменування та перейменування вулиць вирішується на засіданні депутатів Київської міської ради. І саме на цьому рівні відбувається гальмування процесу. Це має негативний вплив, адже перебіг перейменувань у Києві — столиці держави — безпосередньо впливає на топонімічну політику в усіх регіонах України.

Це підтверджує аналіз 20 тис. назв центральних вулиць України, проведений журналістами сайту text.org.ua у 2012 р., в якому доведено, що через впродовж 20 років незалежності тоталітарні назви домінують над назвами, пов'язаними з незалежністю (рис. 1.).

Автори дослідження поділили назви на три категорії: 1) вулиці з радянськими назвами (пов'язані з більшовицькою ідеологією та названі іменами партійних і радянських державних діячів) — такі назви на мапі України становлять 52 %; 2) назви періоду незалежності, згідно з офіційними джерелами має всього 2,4% вулиць країни (містять слово „свобода" й названі на честь діячів української культури та національно-визвольного руху); 3) 45% назв вулиць мають нейтральний характер.

Дослідження засвідчило, що назв періоду незалежності найбільше в західних областях України (рис. 2).

© for this edition by CNS

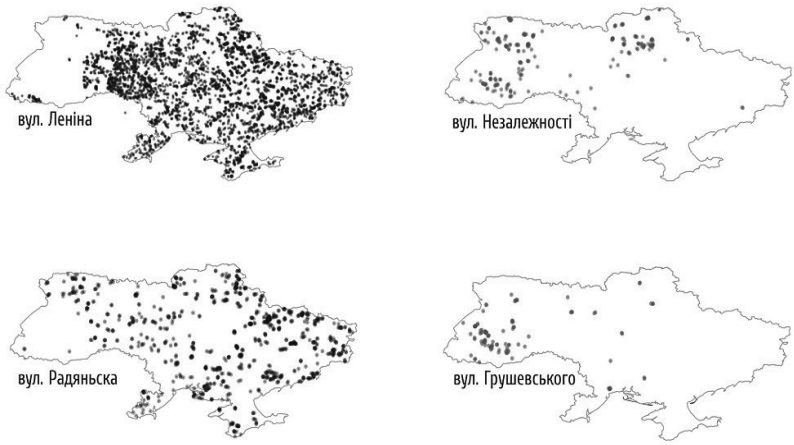


Рис.1. Співвідношення назв вулиць радянської доби і періоду незалежності[26]

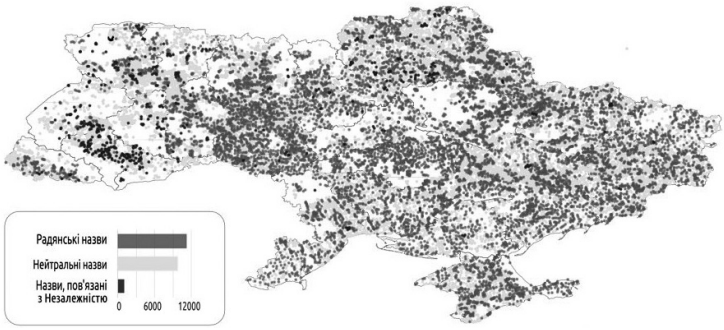


Рис. 2. Україна — 2012: назви головних вулиць[27]. На мапі для кожного населеного пункта кольором назначена лише назва тієї вулиці, на якій знаходиться місцева раба

Аналіз публікацій у пресі з цієї проблеми дозволяє зробити висновок про достатньо полегшене її подання в засобах масової інформації. Головні аргументи проти перейменувань такі: „люди звикли до цих назв", „треба багато коштів на створення нових мап", „тисячі людей змушені будуть звертатися до паспортних столів", „бізнес-структурам треба буде перереєстровувати документи". Ці та інші висловлювання громадян справедливі, але з позицій національно-державного будівництва вони не витримують критики. Зміна назв вулиць тоталітарної доби — частина сучасного процесу національного дер-

[26] Р. Лебідь, *Червоні вулиці: Ленін досі домінує на мапі України*, http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/2012/06/120614_lenins_streets_rl.shtml [доступ: 6.09.2012].

[27] Там само.

© for this edition by CNS

жавотворення, де символам гноблення і поневолення немає місця. Європейська спільнота стоїть на чітких позиціях засудження комуністичних режимів, і саме акцент резолюції ПАРЄ на тому, «що народ знає дуже мало про злочини, скоєні тоталітарним режимом»[28], відповідає сучасному стану українського суспільства. Багато хто з людей старшого віку має власні уявлення та досвід життя в радянський час, а соціально-економічні негаразди сьогодення ставлять психологічні перешкоди адекватному сприйняттю процесу перейменування вулиць.

Аналіз численних обговорень цієї проблеми у науковому середовищі, в пресі дозволив виділити таке основне бачення мешканцями міста проблеми перейменування та найменування вулиць. По-перше, кияни хотіли б мати позитивні, оптимістичні та милозвучні назви вулиць, які б створювали піднесений, радісний і святковий настрій. Серед таких неодноразово вказували назви, пов'язані з природою. Позитивно населення ставиться до повернення історичних назв, які характеризують головні історичні віхи розвитку міста, етнічний склад населення. Належна увага у назвах має бути приділена видатним діячам історії, культури та науки, що проживали в Києві, людей гідних і шанованих міською громадою. Мешканці хотіли б бачити у назвах відтворення неповторного місцевого колориту, особливостей районів. При цьому не хотіли б мати вулиці з назвами, які б нагадували про трагічні та сумні події історії, в тому числі не сприймають перейменувань з метою увічнення пам'яті померлих.

Після зруйнування соціалістичної системи в країнах Центральної та Східної Європи використання тоталітарної символіки заборонено у Латвії, Литві, Естонії, Польщі, Чехії. Проте є і зворотний приклад, коли у січні 2013 р. Конституційний суд Угорщини відмінив цей закон про заборону використання тоталітарної символіки, хоча свого часу Угорщина першою серед постсоціалістичних країн його ухвалила.

Європейськими структурами прийнято низку важливих документів стосовно засудження та подолання тоталітарної спадщини: резолюція ПАРЄ Про злочини комунізму та потребу їх засудження (2006), празька декларація Про європейську свідомість та комунізм (2008), резолюція Європарламенту Про європейську свідомість і тоталітаризм (2009). Серед пострадянських країн важливі кроки у цьому напрямі зробила Грузія. В ухваленій Хартії свободи (2011) записано про необхідність перейменування назв населених пунктів, що свідчать про тоталітарне минуле. У 2012 р. Молдова засудила злочини тоталітарного режиму та заборонила використання відповідної символіки. В Україні аналогічне рішення ухвалено на рівні трьох обласних рад: Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської. Київ за роки незалежності по-

[28] *Про злочини комунізму та потребу їх засудження. Резолюція ПАРЄ 2006*, „Свобода" 7 листопада 2006, http://www.kyiv.svoboda.org.ua/diyalnist/komentari/000888/ [доступ: 1.09.2012].

© for this edition by CNS

ступово долає тоталітарну спадщину в назвах вулиць, проспектів, площ, провулків. Міське середовище щораз більше насичується назвами, пов'язаними з історією та культурою міста й держави, акцентує на важливих подіях періоду становлення незалежності, нових цінностях і горизонтах розвитку української незалежної держави. І незважаючи на існуючі недоліки, цей процес має сталу тенденцію до продовження.

© for this edition by CNS